

Agnieszka Klimas <https://orcid.org/0000-0003-2561-5565>

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie, Wydział Humanistyczny, Instytut Językoznawstwa, al. Armii Krajowej 36a,
42-200 Częstochowa, e-mail: a.klimas@ujd.edu.pl

WARTOŚCI UTRWALONE W XIX-WIECZNYCH ODAPELATYWNYCH NAZWACH OSOBOWYCH MIESZKAŃCÓW ZIEMI PIOTRKOWSKIEJ

VALUES ESTABLISHED IN THE 19TH-CENTURY APPELLATIVE PERSONAL
NAMES OF INHABITANTS OF PIOTRKÓW REGION

Słowa kluczowe: antroponimia historyczna, *appellativum*, wartość, ziemia piotrkowska
Keywords: historical anthroponyms, appellativum, value, Piotrków region

Streszczenie

W artykule podjęto próbę aksjologicznej analizy odapelatywnych XIX-wiecznych nazw osobowych mieszkańców ziemi piotrkowskiej. Badania dowiodły obecności w nazwiskach następujących aksjologicznych pól pojęciowych: 1) wartości transcendentne, 2) wartości nietranscendentne: a) poznawcze, b) estetyczne, c) moralne, d) społeczne, e) witalne, f) utylitarne, g) prestiżowe, h) hedonistyczne. Liczebność tworzących je onimów wskazuje na wartości zgodne z XIX-wiecznym chłopskim etosem.

Abstract

The article attempts to axiologically analyze the appellative nineteenth-century personal names of the inhabitants of the Piotrków region. The research proved the presence of the following axiological conceptual fields in the names: 1) transcendent values, 2) non-transcendent values: a) cognitive, b) aesthetic, c) moral, d) social, e) vital, f) utilitarian, g) prestigious, h) hedonistic. The number of onyms that make them up indicates values consistent with the nineteenth-century peasant ethos.

1. WPROWADZENIE

Antroponimy często pełniły funkcję wartościującą¹. W ich kreacji mają bowiem odzwierciedlenie pozytywne i negatywne doświadczenia ludzi, wynikające z kontaktu z otaczającym światem. Konceptualizacja tych doświadczeń, wyrażona za pomocą nazwy własnej, daje odpowiedź na pytanie, jakie wartości były ważniejsze, a jakie mniej ważne z punktu widzenia człowieka jako członka określonej społeczności. Niniejszy artykuł podejmuje próbę aksjologicznej analizy odapelatywnych XIX-wiecznych nazw osobowych mieszkańców ziemi piotrkowskiej, tj. mieszczan i chłopów pochodzenia polskiego. W tym czasie Piotrków i okolice zamieszkiwała ludność wieloetniczna. Nazwiska obcego pochodzenia nie są brane pod uwagę.

Badany materiał językowy obejmuje antroponimy wyekscerpowane z akt meldunkowych z lat 1864–1880 [KM I] i 1881–1930 [KM II] oraz z ksiąg metrykalnych (tj. aktów urodzeń, chrztów, małżeństw i zgonów parafii św. Jakuba w Piotrkowie Trybunalskim), sporządzanych w latach 1808–1863.

Istoty pojęć *wartość* i *wartościowanie* nie da się określić jednoznacznie. W badaniach aksjologicznych istniały liczne koncepcje wartości², obecne także przez cały wiek XIX. Pojęcie to odnosiło się zawsze do jakichś cech, stanów, czynności czy też przedmiotów. W drugiej połowie XIX wieku wyraz *wartość*, jak pisze Jadwiga Puzynina, stał się jednym ze słów-kluczy we wszelkich tekstach dotyczących egzystencji człowieka, jego etosu, poznania, odczuć i ocen [Puzynina, 1993, s. 9, 100]. Celem badań jest ustalenie, jakie wartości zostały odzwierciedlone w antroponimach traktowanych przez niektórych badaczy jako teksty kultury [zob. np. Matusiak-Kempa, 2022], a tym samym odtworzenie hierarchii tego, co było ważne i dobre dla XIX-wiecznej lokalnej społeczności. Przyjmuje się rozumienie terminu *wartościowanie* jako „czynność psychiczną człowieka polegającą na stwierdzeniu, jakie i w jakim stopniu wartości pozytywne lub negatywne właściwe są – zdaniem osoby wartościującej – danym cechom, zachowaniom, a pośrednio przedmiotom” [Puzynina, 1992, s. 83]. Uznaje się ponadto, że wartości są względem siebie niezależne, odczuwane bezpośrednio, intuicyjnie jako wyższość jednych w stosunku do drugich [Scheler, 2008, s. 68; Perz, 2020, s. 83].

Obok zdefiniowania pojęć *wartość* i *wartościowanie* ważna i kontrowersyjna stała się kategoryzacja i próba hierarchizacji różnych kategorii wartości [zob. np.

1 Najnowsze prace naukowe mówiące o wartościującym nacechowaniu leksyki motywującej nazwiska to np. publikacje Izy Matusiak-Kempy [2016; 2020a] czy Izabeli Łuc [2016].

2 Propozycje definiowania w literaturze aksjologicznej istoty wartości i wartościowania przedstawione są m.in. w pracach: Maxa Schelera [np. 1987; 1989; 2008], Jadwigi Puzyniny [1992; 1993; 2004], Władysława Stróżewskiego [1992], Janusza Gajdy [1997], Ryszarda Jedlińskiego [2000], Urszuli Swadźby [2012], Ryszarda Tokarskiego [2013] i Izy Matusiak-Kempy [2016].

Kamiński, 1986; Krzeszowski, 1999; Matusiak-Kempa, 2020a]. Analiza leksemów rekonstruowanych z antroponimów piotrkowskich bazuje na taksonomii ustalonej przez Jadwigę Puzyninę [1992] i Ryszarda Jedlińskiego [2000]³, z uwzględnieniem znaczeń leksyki XIX-wiecznej i starszej. Przywoływane apelatywy motywujące nazwy osobowe reprezentują zarówno wartości, jak i antywartości⁴, które są punktem odniesienia dla poszczególnych ocen aksjologicznych [por. Kaleta, 2003, s. 26].

Przyjęte w niniejszym artykule do celów badawczych pola pojęciowe wartości (oceny aksjologicznej) kształtują się od wartości wykraczających poza granice bytu i ludzkiego poznania⁵ do postawy życiowej opartej na dążeniu do przyjemności i unikaniu rzeczy oraz stanów przykrych⁶. Koncentrują się wokół wartości transcendentnych, takich jak Bóg, świętość, wiara, i wokół wartości nietranscendentnych, do których należą wartości: poznawcze, estetyczne, moralne, społeczne, witalne, utylitarne, prestiżowe, hedonistyczne. Pola pojęciowe wartości będą przejawiać się w różnorodności reprezentujących je kategorii semantycznych i liczebności tworzących je onimów. Pozwoli to wnioskować o randze poszczególnych wartości w życiu mieszkańców ziemi piotrkowskiej [zob. np. Jakubiak, 2012].

Interpretację aksjologiczną antroponimów utrudnia brak w pracach filozofów i językoznawców jednoznacznych definicji podstawowych terminów z dziedziny aksjologii oraz relatywizm propozycji odnoszących się do typologii wartości. Nie zawsze możliwe jest także wskazanie właściwej genezy nazwisk, zwłaszcza historycznych, które zazwyczaj są wielomotywyjne. Tożsame formalnie odapelatywne nazwy własne w różniących się kulturowo środowiskach mogą mieć różne nawiązania konotacyjne⁷. Analizowane nazwiska o podstawach apelatywnych zawierają określoną jakość semantyczną o charakterze wartościującym. Mając na uwadze złożony proces onimizacji [zob. np. Abramowicz, 2006], w celu uniknięcia lub chociażby zminimalizowania pomyłek interpretacyjnych, brano pod uwagę przede wszystkim regionalne znaczenia apelatywów motywujących nazwiska (słownikowe,

3 Ryszard Jedliński uwzględnił w swoich badaniach teorię wartości Maxa Schelera, filozofa żyjącego na przełomie XIX i XX wieku, twórcy „materialnej etyki wartości” [Jedliński, 2000, s. 25]. Hierarchia wartości zaproponowana przez Schelera stanowi istotną część aksjologicznych poglądów autora. Ma ona również swoje odzwierciedlenie w niniejszym artykule. Max Scheler wyodrębnił pięć grup wartości. Zaczynając od najwyższych, będą to: 1) wartości religijne, 2) wartości duchowe (można je podzielić na estetyczne, poznawcze oraz porządku prawnego), 3) wartości witalne, 4) wartości utylitarne, 5) wartości hedoniczne [Scheler 1989; Brzozowski, 2005, s. 3].

4 Max Scheler twierdzi, że nie istnieją wartości neutralne [Scheler, 1987, s. 228–237]. Według filozofa „wartości negatywne są odrębnymi jakościami aksjologicznymi, a nie tylko brakiem jakości pozytywnych” [Perz, 2020, s. 81].

5 Według koncepcji Maxa Schelera będą to wartości religijne.

6 Scheler klasyfikuje je jako wartości hedonistyczne.

7 O różnych rodzajach konotacji nazw własnych zob. m.in. Bogdanowicz [2017].

przenośne lub konotacyjne), odnoszące się do człowieka, zawierające ocenę wartościującą. Nie da się jednak w tego typu interpretacjach nazw osobowych całkowicie uniknąć relatywizmu aksjologicznego i subiektywnej oceny procesu kreacji nazw własnych, zwłaszcza że większość nazwisk odapelatywnych miała pierwotnie charakter przezwiskowy o trudnej do ustalenia motywacji.

2. WARTOŚCI TRANSCENDENTNE

Ważnymi wartościami transcendentnymi były Bóg, wiara i świętość. Wartości religijne znajdowały się najwyżej w koncepcji aksjologicznej Maxa Schelera. Można je przypisać jedynie bytom absolutnym:

To, co święte, urzeczywistnia się najpełniej w osobie Boga. Wartościami pochodnymi wobec wartości świętych są formy wielbienia (np. doświadczone w kulcie religijnym i sakramentach). [...] Wyrazem tych wartości mogą być wiara, adoracja [Wędzińska, 2013, s. 39].

Religia wpływała na obyczajowość XIX-wiecznego życia, które było podporządkowane katolickim przykazaniom i prawdom wiary. Towarzyszyła jej rozbudowana obrzędowość [Jakubiak, Nawrot-Borowska, 2016, s. 35], mająca swój ślad w apelatywnych podstawach nazwisk, dotyczących:

- 1) ogólnie świąt, osób lub figur świętych: *Świątek* [1858, KCH] < ap. *świętek*: ‘święto, dzień świąteczny’, ‘święty, osoba święta’, ‘obraz święty, figura świętego’ [DejSI] i antroponimy od niego pochodne: *Świątczak* [KM II]; *Świątecki* [KM II]; *Świątkowski* [1846, KCH];
- 2) obrzędów chrześcijańskich: a) chrztu: *Kumecki* [KM I] < ap. *kum* ‘ojciec chrzestny’ [DejSI], gw. *kuma* ‘matka chrzestna’ [DejSI]; b) zaślubin: *Nowożonek* [1824, AM] < ap. *nowożenia* ‘nowożeniec, pan młody’ [SW]; c) pogrzebu: *Stypa* [KM I] < ap. *stypa* ‘uczta pogrzebowa’ [DejSI]; *Żarek* [1811, AU] < ap. *żarek* ‘trumna’ [SGPK];
- 3) czynności wykonywanych podczas świątecznych obrzędów chrześcijańskich: *Szopar* [KM I] < ap. *szopar* ‘chłopiec chodzący z szopką’ [SW]; *Święconek* [1817, AM] < przym. *święcony* ‘pokropiony wodą święconą’ [SW], też *święconka* ‘święcone’ [DejSI] i *Święconkówna* [1809, AZ]; *Żaczek* [1816, AU] < ap. *żaczek*: m.in. ‘chłopiec chodzący w towarzystwie innych z oracjami w Niedzielę Kwietnią, czyli Palmową lub w Wielki Czwartek’ [SW].

Pozytywnie nacechowane są onimy motywowane apelatywami związanymi z pobożnością i świątobliwością (np. *Bogobojcówna* [1829, AZ]; *Bogobojówna* [1829, AU]; *Bogolubow* [KM II]; *Bogolębski* [KM I]; *Bogucki* [KM II]; *Bogumilski* [1829, AZ]; *Boski* [KM II] < ap. *boski* < *Bóg* [SW]; *Wiernik* [1813, AM] < ap. *wiernik* ‘wierzący, wyznawca’ [SW]; *Wierucki* [KM II] < ap. *wiara* [SW].

Uznaniem cieszyły się osoby uchodzące za natchnione, będące łącznikiem między życiem doczesnym i pozaziemskim, obdarzone umiejętnością przepowiadania przyszłości. Stąd takie nazwy, jak *Prorok* [1808, AM] < ap. *prorok* ‘człowiek natchniony, przepowiadający przyszłość’ [SW] czy *Wieszczyniak* [1814, AU] < ap. *wieszcz* ‘człowiek natchniony, przepowiadający przyszłość’, ale też ‘człowiek, który po śmierci ma zostać upiorem’ [SW].

W opozycji do świętości i wiary występowały moce nieczyste, kojarzone ze złym człowiekiem i złem jako kategorią moralną, przeciwieństwem dobra, co widoczne jest w następujących antroponimach: *Latałski* [1809, AU] < ap. *latalec*: ‘diabeł, czart’ [Sstp], ‘zły duch’ [SGPK]; *Lucyfer* [1862, KCH] < ap. *lucyfer* ‘siła nieczysta, zły człowiek’ [SW]; *Magiera* [1828, AM] < ap. *magiera* ‘wiedźma, czarownica, piekielnica’ [G SNP; SW].

Wartości transcendentne (religijne) związane były z tym, co święte (sakralne) i z tym, co nieświęte (szatańskie).

3. WARTOŚCI NIETRASCENDENTNE

3.1. Wartości poznawcze

Wśród wartości poznawczych⁸ wyodrębniają się dwie. Pierwszą z nich jest prawda, która w nazwiskach uwidacznia się poprzez apelatywy mówiące o poznaniu, poszukiwaniu, dążeniu do prawdy: *Badek* [1859, KCH] < ap. *badać* ‘szukać, pytać, poznawać’ [RymNP]; *Baczyński* [KM II] < ap. *baczyć* ‘patrzeć, obserwować’ [SW]; *Czujny* [KM II] < ap. *czujny* ‘zwracający na wszystko baczną uwagę’ [DejSl]; *Koberski* [KM II] < ap. *kober* ‘gorliwy, poszukujący, śledzący’ [NG]. Umysł poznaje „według wartości” i „jeśli towarzyszy temu poczucie niepowątpiewalności i oczywistości widzenia, jak się rzeczy mają, poznanie staje się przeżyciem cennym, wartościowym” [Korzyk, 1993, s. 42].

Drugą wartością jest mądrość: *Domagała* [1808, AM] < gw. *domagała* ‘człowiek odznaczający się żywością umysłu, bystry, inteligentny’ [SGP]; *Mądry* [1826, AM] < ap. *mądry* [SW]. Dzięki niej zyskuje się doświadczenie: *Ćwik* [KM II] < ap. *ćwik*: ‘człowiek doświadczony’ [SW] oraz uznanie społeczne i uprzywilejowane stanowiska: *Głowacz* [1861, KCH] < gw. *głowacz*: ‘mądry, inteligentny; ‘uparty’, ‘zajmujący ważne stanowisko’, ‘stojący wysoko w hierarchii społecznej’ [SGP]; *Prymusiński*

⁸ Według Maxa Schelera wartości duchowe dzielą się na trzy rodzaje: 1) wartości poznania prawdy – wartością jest samo poznawanie prawdy, a nie sama prawda, 2) wartości tego, co piękne i tego, co brzydkie, czyli wartości estetyczne (zob. pkt 3.2. Wartości estetyczne), 3) wartości tego, co słuszne i tego, co niesłuszne, będące podstawną obiektywnego porządku prawnego, który nie zależy od systemów politycznych [zob. Wędzińska, 2013, s. 39]. Ostatnie kryterium nie znalazło odzwierciedlenia w nazwiskach piotrkowskich.

[1835, AM] < ap. *prymus* ‘pierwszy, najlepszy’ [SW]. Jest to tradycyjne, biblijne i chrześcijańskie pojęcie mądrości, według którego mądrość ma wysoką wartość. Oznaczała ona zdolność rozróżniania pomiędzy dobrem i złem, świadomość właściwego trybu życia, umiejętność współżycia z ludźmi, a także wiedzę ogólną i doświadczenie [Borowiecka, 1993, s. 95, 115].

Znacznie liczniejszą grupę stanowią nazwy zawierające negatywną ocenę cech intelektualnych ludzi, wyszydające głupotę, tępotę umysłową, nieuctwo, brak szerszych horyzontów myślowych i zainteresowań, nieumiejętność życia w społeczeństwie, ale także naiwność i lękliwość: *Balata* [1813, AZ] < ap. *bała*: ‘imię głupca w bajkach ludowych z ukr. *bała* – głupiec’ [SW]; *Baran* [1809, AU] < ap. *baran*: ‘pogardliwie o człowieku: bałwan, głupiec, dureń’ [SJP]; *Cielepa* [KM II] < gw. *cielepa* ‘człowiek niemądry, tępy’ [SGP]; *Ciupa* [KM II] < ap. *ciupa*: ‘głupiec, niedołęga’ [SW]; *Cymbalski* [1818, AU] < ap. *cymbał*: ‘pogardliwie o człowieku ograniczonym, tępym’, ‘głupiec, tuman, gamoń’ [SW]; *Drewniak* [1858, KCH] < gw. *drewniak* ‘człowiek niezdolny, tuman, tępak, mało ruchliwy, ociężyły’ [DejSI]; *Dubiel* [KM II] < ap. *dubiel*: ‘głupiec’ [Sstp], ‘tępy, nieokrzesany człowiek’ [SXVI]; *Dudek* [1811, AU] < gw. *dudek*: ‘pej. o człowieku: głupim, nierozgarniętym – głupiec, safandula’; ‘lęklwym, tchórzliwym’; ‘zbyt spokojnym, małowównym’ [SGP]; *Dwalski* [1851, KCH] < gw. *dwal* ‘człowiek zachowujący się niepoważnie, niemądrze; błazen, głupek’ [SGP]; *Filipek* [1808, AZ] < gw. *filip*: ‘o człowieku: niemądrym, wyglądającym dziwacznie, śmiesznie’ [SGP]; *Glapiński* [1831, AZ] < ap. *glapa*: ‘człowiek gapiowaty, głupowaty’ [SW]; *Mazur* [1835, AM] < ap. *mazur* ‘człowiek niewykształcony naukowo, prostak’ [SW]; *Mągolski* [1827, AZ] < ap. *mongol* ‘osoba mało inteligentna’ [SJP]; *Momot* [KM II] < ap. *momot* ‘niedołęga, człowiek do niczego, dziecko niemogące nauczyć się pacierza’ [SGPK; SW]; *Munisz* [1841, KCH] < ap. *munia*: ‘niedołęga’ [SGPK], ‘człowiek leniwy i głupi, głupiec, niedołęga’, ‘człowiek zarozumiały i małowówny’ [SW]; *Pacacan* [KM II] < ap. *pacan* ‘pogardliwie o osobie głupiej, nieinteligentnej, naiwnej lub niemającej szerszych horyzontów myślowych, zainteresowań; dureń’ [SJP]; *Pałubski* [KM II] < ap. *pałuba* ‘niezdara, głupiec’ [GSNP]; *Pieniak* [1840, KCH] < ap. *pień*: ‘człowiek tępy, niewrażliwy’ [SXVI]; ‘przen. o człowieku: bałwan, słup, kłoc, kłoda, drągal, gamoń, jołop, człowiek ociężyły, nieruchawy’ [SW].

Antroponimy z grupy wartości poznawczych, oprócz idei prawdy, reprezentują opozycje pojęciowe mądry – głupi. Liczebnie wyraźniej kształtują się antroponimy wartościujące negatywnie.

3.2. Wartości estetyczne

Postrzeganie piękna w naturze nie budzi wątpliwości, więcej kontrowersji związanych jest z wartościowaniem piękna i z jego oceną. Ma ono charakter indywidualny, uzależnione jest od osobniczych preferencji estetycznych. Analiza

zebranego materiału antroponimicznego pozwoliła wskazać niewielki zbiór leksemów odnoszących się do piękna, które konceptualizowane jest w nazwiskach piotrkowskich jako elegancja: *Gładysz* [1845, KCH] < ap. *gładysz* ‘dawniej elegant’ [SXVI], piękna twarz; *Krasiński* [1853, KCH] < ap. *krasa*: ‘piękność, piękna twarz’ [SW], ale też dobroć i szlachetność; *Harażny* [KM II] < ap. *haraśny* ‘piękny, dobry, szlachetny’ [SW].

Jako nieestetyczne, brzydkie, nieurodziwe postrzegano osoby niezgrabne, z nadwagą, rzadziej chude i stare: *Banach* [1826, KCH] < ap. *banach* ‘o chłopcu: niezgrabiasz, basałyk, grubas’ [SW]; gw. *banach*: ‘człowiek gruby, niezgrabny’ [SGP]; *Baryła* [1834, AM] < ap. *baryła, bareła* ‘o człowieku: opasły, brzuchacz’ [SW]; *Bebonczak* [1841, KCH] < gw. *bebon* ‘grubas’ [SGP]; *Biedroń* [KM II] < gw. *biedroń*: ‘niezgrabny mężczyzna’, ‘stary człowiek’ [SGP]; *Bucewicz* [KM II] < gw. *buc*: ‘ktoś o wydatnych policzkach, puciołowaty’, ale też ‘małomówny’, ‘niezaradny’, ‘przezwisko przeważnie nadawane mieszkańcom wsi’ [SGP]; *Buwał* [1835, AM] < gw. *buwał* ‘przezwisko człowieka niezgrabnego’ [SGP]; *Caban* [1830, AM] < ap. *caban*: ‘człowiek niezgrabny’ [SGPK].

Jak wskazują przywołane antroponimy, piękno postrzegane jest raczej powierzchownie, jako ładny wygląd i uroda, rzadziej jako szlachetna postawa człowieka.

3.3. Wartości moralne

Wartości moralne⁹ były w XIX wieku regulowane przez normy religijne ujęte w przykazaniach kościelnych. Antroponimy, w których zostały one utrwalone, stanowią zdecydowanie najliczniejszą grupę nazwisk. Są świadectwem, jak ważne w życiu lokalnej społeczności było przestrzeganie zasad i wartości „moralnych oraz reguł społecznych”¹⁰. Cechy postrzegane pozytywnie, konceptualizowane w nazwiskach piotrkowskich, to:

- 1) dobroć, szlachetność, łagodność: *Cichaty* [1842, KCH] < ap. *cichy* ‘skromny, prosty, spokojny’ [SXVI], ‘o człowieku: łagodny, spokojny, uległy, skromny’ [SW]; *Dobrecki* [1843, KCH]; *Dobrak* [KM I] < gw. *dobrak* ‘człowiek bardzo dobry, uczciwy, szlachetny’ [SGP]; *Dobrochłop* [1813, AZ] < comp. ap. *dobro, dobry* + ap. *chłop*; *Dobrzyk* [1857, KCH] < ap. *dobry* [SW];

9 Max Scheler w swej teorii aksjologicznej nie wyodrębnia wartości moralnych. „Jego zdaniem nie stanowią one w pełni samodzielnych jakości. Zakładają one występowanie zależności hierarchicznych pomiędzy innymi wartościami. Pozytywna wartość moralna, zdaniem Schelera, pojawia się wtedy, gdy wybieramy i realizujemy w swym postępowaniu wartości wyższe. Moralne postępowanie wymaga poznania wszystkich wartości i dokonania wyboru wartości wyższych” [Wędzińska, 2013, s. 40].

10 Ryszard Jedliński [2000, s. 25] wskazuje na następujące współczesne wartości moralne, ważne dla uczniów kończących szkołę podstawową: bohaterstwo, dobro drugiego człowieka, godność, honor, miłość, odpowiedzialność, pokora, przyjaźń, skromność, sprawiedliwość, szczerłość, uczciwość, wierność.

- 2) rzetelność i szczerowość: *Rzetelny* [1810, AU]; *Rzetelski* [1822, AZ] < ap. *rzetelny* ‘uczciwy, prawdziwy, szczerzy’ [SW]; *Szczer* [KM II]; *Szczerak* [1845, KCH] < ap. *szczerzy* ‘prawdziwy, rzetelny, otwarty’ [SW];
- 3) odwaga: *Karski* [KM II] < gw. *karsz* ‘dzielny, dziarski, butny’ [SW]; *Nieboj* [KM II] < ap. *nieboj* ‘śmiałek’ [SGPK]; *Śmiałek* [1861, KCH] < ap. *śmiałek* ‘człowiek lekceważący niebezpieczeństwo’, ‘śmiały, odważny’ [SW];
- 4) uczciwość: *Czesny* [1834, AM] < ap. *czesny* ‘uczciwy, zacny’ [SGPK]; *Cześnia* [1845, KCH] < gw. *cześnia* ‘cześć, szacunek’ [SGP];
- 5) szczodrość: *Dawski* [KM II] < ap. *dawać* ‘darować, ofiarować’ [SW]; *Szczodrek* [KM II] < ap. *szczodry* ‘rozdający coś obficie, w dużej ilości; hojnie udzielany’ [SJP];
- 6) honor, przestrzeganie zasad: *Zasada* [KM I] < ap. *zasada* ‘reguła, sposób postępowania’, ‘dawn. podstawa, podwalina, fundament’ [SW]; nazwiska wskazujące na brak cechy pozytywnej, jak *Ujma* [KM II] < ap. *ujma* ‘uszczerbek na honorze’ [SGPK; SW], świadczyły pośrednio o poszanowaniu wymienionych cech;
- 7) przyjaźń: *Druszczyński* [1824, AU] < gw. *druszek*, *drużek* ‘drużba’, pieszcz. ‘przyjaciel’ [SGP].

Na postawy moralne nieakceptowane w życiu społecznym wskazują podstawy apelatywne wymienionych niżej antroponimów. Były to:

- 1) awanturnictwo, warcholstwo: *Bakaczewski* [1823, AU] < gw. *bakać*: ‘wymyślać, besztać, urągać’ [SGP]; *Bugański* [KM I] < ap. *bugan* ‘grubianin’ [GSNP]; *Burdziński* [1812, AZ] < ap. *burda*: ‘zamieszanie’, ‘awanturnik, zawadiaka’ [NAP], ‘człowiek niespokojny, kłótnik, warchoł’ [SW]; *Daniel* [1808, AZ] < gw. *daniel* ‘awanturnik’ [SGP]; *Farczyński* [1827, AM] < gw. *farczyć* ‘kłócić się, wadzić się z kimś’ [SGP]; *Fąfara* [1862, KCH] < ap. *fąfry*, *fonfry*, *fomfry* ‘fochy, grymasy, dąsy, fanaberie’ [SW]; *Gabaciński* [1841, KCH] < ap. *gabać*: ‘prześladować, dręczyć, napastować’ [Sstp]; *Gembarzewski* [KM II] < gw. *gębarz*: ‘pyskacz’ [SGPK], ‘człowiek gadatliwy’ [SGP]; *Hałaj* [KM I] < gw. *hałaj* ‘krzykacz, trzpiot, nieuważny’ [SGPK]; *Jędzikowski* [1826, AU] < ap. *jędzić się*: ‘srożyć się, pałać gniewem, sierzdzić się’ [SW]; *Kłuciarz* [KM II] < ap. *kłócić się* [DejSI]; *Krzykacz* [1818 AU] < ap. *krzykacz*: ‘człowiek krzykliwy’ [SW], gw. *krzykać* ‘pokrzykiwać’ [DejSI]; *Kołomański* [1844, KCH] < ap. *kołomąt* ‘zamęt’, późniejsze gw. ‘mąciwoda’ [SW]; *Niezgoda* [1827, AM] < ap. *niezgoda* [SW]; *Pieniak* [1840, KCH] < ap. *pieniąć*, *pieniąć się* ‘procesować się, ciągać się po sądach’ [SW]; *Warchoł* [1822, AU] < ap. *warchoł*: ‘bezwstydnik, wichrzyciel, buntownik, człowiek swarliwy’ [SW]; *Żuber* [KM II] < ap. *żuber* ‘człowiek niespokojny, gwałtowny’, ‘szkodnik’ [SW];
- 2) obłuda i nieszczerowość: *Bajer* [1829, AM] < gw. *bajer* ‘kłamca’ [SGPK], *bajero* [DejSI]; *Chochulska* [1846, KCH] < ap. *chachulić*, *chacholić* ‘oszukiwać’

- [SW]; *Ciulak* [1851, KCH] < *ciul* ‘pejoratywne określenie człowieka niezbyt uczciwego’ [SGP]; *Cygan* [1829, AM] < ap. *cygan* ‘człowiek nieuczciwy, krętać’ [SW]; *Klita* [1809, AU] < ap. *klita* ‘bajda ‘brednie’ [DejSI]; *Kruczkowski* [1840, KCH] < ap. *kruczek* ‘człowiek wykrętny, krętać’ [SW]; *Krynciarz* [KM II] < ap. *kręcić* ‘być nieszczerym’ [DejSI]; *Łudziński* [1810, AU] < ap. *łudzić* ‘oszukiwać, zwodzić’ [SW]; *Mamas* [KM II], *Mamcok* [1813, AZ] < ap. *mamić* ‘zamawiać, czarować’, ‘łudzić, oszukiwać, zwodzić, podstępnie przekonywać’, ‘odgadywać chytrze, podstępnie, w zamiarze oszukania’ [SGPK]; *Manus* [1861, KCH] < *manić*: ‘mamić, tumanić’, ‘zwodzić, wyprowadzać w pole, oszukiwać, okpiwać’, ‘łudzić’ [SGPK]; *Podmaniecki* [KM II] < ap. *podmanąć* ‘oszukać, okłamać’ [RymNP]; *Przerada* [KM II] < ap. *przeradzić* ‘wprowadzić w błąd’ [Sstp]; *Szaliński* [1857, KCH] < ap. *szalić* ‘łudzić, wabić, oszukiwać, kłamać’ [SGPK];
- 3) plotkarstwo, gadulstwo: *Baj* [KM I] < ap. *baj* ‘bajarz, plotkarz’ [SW], *baja* [DejSI]; *Bajanowski* [1833, AM] < gw. *bajan* ‘bajczarz, plotkarz’ [SW], *baja* [DejSI]; *Chlast* [KM II] < gw. *chlast* ‘o człowieku: plotkarz, gaduła’ [DejSI]; *Chłapiński* [1860, KCH] < gw. *chłapać* ‘kłapać’ [DejSI]; *Gadulski* [1840, AM] < ap. *gaduła* ‘człowiek gadatliwy’ [DejSI]; *Gawęda* [1858, KCH] < gw. *gawęda*: ‘człowiek gadatliwy; gaduła’, ‘marudny, zrzędny, stale narzekający’ [SGP]; *Gawor* [KM II] < gw. *gawor*: ‘mówienie niepoważne’, ‘o człowieku lubiącym dużo mówić, opowiadać’ [SGP]; *Kawias* [1826, AU] < ap. *kawa*: przen. gw. ‘plotkarz’ [SGP], ap. *kawić*: ‘bredzić jak kawka, pleść’ [SW]; *Klekot* [KM II] < ap. *klekot*: ‘gaduła’ [SXVI]; *Klepaczko* [KM II] < ap. *klepacz* ‘gaduła’ [SW]; *Pielusiński* [KM II] < ap. *pieluch* ‘plotkarz’ [SW]; *Pierdota* [1858, KCH] < ap. *pierdota*: m.in. ‘bajarz, gaduła, bańdura, pleciuch’ [SW]; *Pytel* [1850, KCH] < ap. *pytel* ‘o człowieku gadatliwym’ [DejSI];
- 4) pijaństwo: *Bibera* [1843, AZ] < ap. łac. *bibere* ‘pić’, por. *biba* ‘pijatyka, libacja’ [SW]; *Chmielarz* [KM II] < ap. *chmielarz* ‘pijak, włóczęga’ [SW]; *Drachor* [KM II] < gw. *drach* o człowieku: ‘nadużywający alkoholu, pijak’, ‘włóczęga’ [SGP]; *Dryżał* [KM II] < *dryżala/drżala* ‘nałogowy alkoholik dotknięty drżeniem opilczym’ [SGP]; *Gadula* [1840, AM] < gw. *gadula* ‘o wódce’ [SGP]; *Gorzala* [1849, KCH] < ap. *gorzala* ‘augm. od gorzałka – wódka’ [SW]; *Kotarbiński* [1854, KCH] < gw. śląskie *koterba* ‘o człowieku, który coś wypił’ [SGP];
- 5) niegodziwość, niekzemność: *Defon* [1820, AM] < gw. *def*: ‘złodziej’ [SGPK], ‘człowiek niegodziwy, drań’, ‘człowiek narwany, głupi’, ‘diabeł’ [SGP]; *Drabowicz* [KM II] < gw. *drab*: ‘zły człowiek, drań, łajdak’, ‘mężczyzna, zwłaszcza młody, lubiący psocić, dokuczać innym, łobuz’ [SGP]; *Dulas* [KM II] < gw. *dulas* ‘łobuz, drań, łotr’ [SGP]; *Gadecki* [1809, AZ] < ap. *gad* przen. ‘człowiek niekzemny’ [SW]; *Kajfasz* [1839, AM] < ap. *kajfasz* ‘człowiek nieludzki’ [SW]; *Podlecki* [1847, KCH] < ap. *podlec* ‘niegodziwiec’ [DejSI]; *Smyk* [1813, AZ] <

- ap. *smyk* ‘złodziej zręczny’ [SW]; *Uprych* [1927, AU] < ap. *oprych* ‘człowiek, który napada na ludzi i kradnie’ [SJP]; *Wlazlak* [KM II] < ap. *wlazło* ‘intruz, uzurpator’, też ‘gość nieproszony’ [SW];
- 6) zarozumiałość: *Bucek* [1814, AZ] < gw. *bucek*: ‘człowiek zarozumiały’ [SGP]; *Buchalski* [KM II] < gw. *buchala* ‘pyszałek, zarozumialec’ [SGP]; *Busiakiewicz* [1852, AM] < gw. *buszak* ‘pyszałek, zarozumialec’ [SGP]; *Górny* [1821, AM] < ap. *górnny* przen. ‘dumny’ [DejSI]; *Puchacz* [1841, KCH] < ap. *puchacz* ‘człowiek nadęty, napuszony’ [SW]; *Ważniak* [1862, KCH] < ap. *ważniak* ‘ten, co udaje ważną osobę’ [SDor];
- 7) buta, zuchwałość, upór: *Buciński* [1828, AU] < ap. *buta* ‘pycha’ [SW], ap. *bucić się* ‘pyszczyć się’ [SW]; *Chejniak* [KM II] < ap. *hejny* ‘butny, zuchwały’ [SGPK]; *Kozubowicz* [1808, AM] < ap. *kozub*: ‘uparty człowiek’ [SW];
- 8) tchórzostwo: *Bojakowa* [1827, AM], *Bojaczyn* [KM II] < gw. *bojacz* // *bojak* ‘człowiek bojaźliwy, tchórz’ [SGP];
- 9) skąpstwo: *Skrobek* [1851, KCH] < ap. *skrobek* ‘sknera, skąpiec’ [DejSI];
- 10) egoizm: *Sobek* [1812, AZ] < ap. *sobek* ‘samolub, egoista’ [GSNP].

Cechy te wymierzone są przeciwko człowiekowi i całej społeczności. Do czynów naganych moralnie należały ponadto cudzołóstwo i rozwiązłość seksualna: *Babiarczyk* [1822, AM] < ap. *babiarz* ‘kobieciarz’ [SW]; *Chostkowski* [1827, AU] < ap. *chostek* – dem. od *chost* ‘nierządnik’ [SW]; *Kochaniec* [1821, AM] < ap. *kochan*, *kochany* [SXVI] – w znaczeniu przezwiskowym, nacechowanym pejoratywnie; *Kundewski* [1827, AU] < gw. *kunda* ‘hultaj, kobieciarz’ [SGPK]; *Rogacz* [KM I] < ap. *rogacz* ‘pot. zdradzany mąż’ [SW]. Notowane są też nazwiska utworzone od określeń kobiet lekkich obyczajów: *Ciara* [1823, AZ] < gw. *ciara* ‘pej. kobieta’ [SGP]; *Frynowski* [1826, AU] < ap. *fryna* ‘hetera, dama półświatka’ [SW]; *Hadro* [1840, KCH] < ap. *hadra*: m.in. ‘kobieta lekkich obyczajów’ [SW]; *Kamelski* [1846, KCH] < ap. *kamela*, przen. ‘kokota, prostytutka’ [SW]; *Włuka* [KM II] < ap. *włoka* ‘kobieta, dziewczka rozwiązła, tłuć’, ‘dziewczyna lubiąca chodzić po jarmarkach, po karczmach’ [DejSI].

Łamanie określonych zasad etycznych narażało członka wspólnoty, a nawet jego potomków na wykluczenie, co m.in. widoczne jest w takich nazwach jak: *Baskiewicz* [1836, AM] < gw. *basak*: ‘panieńskie, nieślubne dziecko’ [DejSI]; *Bastrzycki* [KM II] < ap. *baster* ‘dziecko z nieprawego łoża’ [Sstp]; *Bębenczak* [1813, AM] < ap. *bęben* ‘nieślubne dziecko’; ap. *bębenczak* ‘syn nieślubnego dziecka’ [SW].

Wymienione wartości pozytywne i negatywne to zbiór norm składających się na moralność społeczną [Matusiak-Kempa, 2020a, s. 276]. Są one ważne w bezkonfliktowym funkcjonowaniu człowieka w społeczeństwie i – jak wynika z liczebności antroponimów reprezentujących tę kategorię – bardzo ważne dla lokalnej społeczności. Wskazują na normy postępowania, których przestrzeganie świadczy o utożsamianiu się ze swoją grupą społeczną. Układają się one w aksjologiczne opozycje, z których najważniejsze są: uczciwość – oszustwo, szczerowość

– obłudza, szlachetność – niegodziwość, odwaga – tchórzostwo. Należy podkreślić, że podstawę większości omawianych antroponimów stanowiła leksyka ludowa, poświadczona na badanym obszarze [DejSl] oraz inne słownictwo gwarowe [SGP; SGPK]. Rzadziej appellativa fundujące antroponimy pochodziły z zasobu leksykalnego właściwego dla języka ogólnego [SW]. Zazwyczaj zostały one użyte w znaczeniu potocznym. Były to zwłaszcza wyrazy o ekspresji negatywnej, wskazujące na aksjologizację jednostki, ale i na sądy wartościujące grupy społecznej [zob. też Górny, 2016, s. 138].

3.4. Wartości społeczne

Wśród wartości społecznych wyraźnie cenione były praca i rodzina¹¹. Praca była jedną z najważniejszych kategorii pojęciowych w procesie kształtowania się nazw osobowych [Raszewska-Klimas, 2018, s. 91–92]. Identyfikowała człowieka ze względu na wykonywane zajęcie i miała przede wszystkim charakter praktyczny, wyróżniała go bowiem spośród innych¹². Pracę postrzegano także jako wartość uwarunkowaną teologicznie. Była obowiązkiem moralnym człowieka [Matusiak-Kempa, 2020a, s. 296–300]. Osoby leniwe zostały przez społeczność nacechowane negatywnie poprzez nadanie im takich określeń, jak: *Bara* [1818, AZ] < gw. *bara* ‘leń, próżniak’ [SGP]; *Byczyński* [1814, AM] < gw. *byczyć się* ‘o młodym mężczyźnie: prowadzić hulaszczy tryb życia, leniuchować, próżnować’ [SGP]; *Drumieloski* [1818, AZ] < gw. *drumla* przezw. ‘o człowieku ocenianym negatywnie: próżniak, gapa, złośnik’ [SGP]; *Karwicki* [KM II] < ap. *karw*: ‘wół, zwłaszcza stary, leniwy’, też ‘leniwy człowiek’ [SW]; *Legenc* [1837, AM] < ap. *legeć, lęgeć*, gw. *legieć* ‘leń, próżniak’ [SGPK], *legać* [DejSl]; *Legowski* [1826, AM] < ap. *legać*: ‘leżeć, legiwać’ [Sstp]; *Leniewiecki* [1813, AZ] < ap. *leniwy* [DejSl]; *Moniewski* [1851, KCH], *Mońko* [KM II] < gw. *monia* ‘człowiek leniwy’ [SGP]; *Munisz* [1841, KCH] < ap. *munia*: m.in. ‘człowiek leniwy i głupi, głupiec, niedołęga’ [SW]; *Niedziałek* [1843, KCH] < czas. *nie działać, nie dzielić* [GSNP]; *Palus* [KM II] < ap. *palus* ‘włóczęga, próżniak, awanturnik’ [SW]; *Wanatowicz* [1846, KCH] < gw. *wanat* ‘próżniak’ [SGP].

Lenistwo wiązało się z głupotą i prowadziło do nędzy, co podkreślały teksty biblijne [za Matusiak-Kempa, 2020a, s. 297–298]. Można w ten sposób tłumaczyć motywację takich antroponimów, jak: *Golcz* [KM II] < gw. *golc*: ‘człowiek goły, nagus’,

11 Jako wartości społeczne, oprócz pracy i rodziny, Ryszard Jedliński [2000, s. 25] wymienia także: demokrację, patriotyzm, praworządność, solidarność, tolerancję i wolność. Praca i rodzina to wartości ważne także w życiu młodych ludzi, chociaż różnie konceptualizowane [zob. Jedliński, 2000, s. 111–152].

12 „Badania antroponimów historycznych z różnych regionów Polski dowodzą, że nazwy osobowe tworzone od apelatywów równych formalnie nazwom zawodów oscylują między 15 a 20% nazwisk formalnie równych apelatywom” [Matusiak-Kempa, 2020b, s. 171].

‘oszust’ [SGPK]; *Gołygowski* [1830, AM] < ap. *gołyga* ‘człowiek nędzny, dziad’ [SW]; *Gołysz* [1830, AM] < ap. *gołysz* ‘biedak, chudopacholek’ [SW]; *Holotysz* [1820, AZ] < ap. *holota*: ‘hołysz, golec, biedak’, ‘ludzie biedni, pospólstwo, motłoch’ [DejSI]; *Koldowski* [KM II] < ap. *kolda* ‘żebrak, złodziej’ [SGP]; *Łazucki* [KM II] < ap. *łazuka* ‘włóczęga’ [Sstp]; *Mizerski* [1827, AM] < ap. *mizera* ‘człowiek mizerny, biedak’ [SW], *mizerny* [DejSI]; *Procho* [1814, AU] < ap. *procha* ‘prośba, żebranina’ [SGPK]; *Żebrak* [1846, KCH] < ap. *żebrak* ‘człowiek żyjący z żebraniny, ubogi, dziad’ [SW].

Nie ceniono pracy niestarannej, wykonywanej powoli i niedbale: *Chachalski* [1862, KCH] < ap. *chachlać*: ‘pracować szybko, ale mało dokładnie’ [SW]; *Ciepiel* [KM II] < gw. *ciepielić się* ‘niezdarnie coś robić’ [SGP]; *Kuzdrajczyk* [1812, AU] < gw. *kuzdrać* ‘marudzić, robić coś powoli’ [SGPK]; *Mader* [KM II] < ap. *mader* ‘partacz wiejski’ [SGPK].

Równie ważną wartością społeczną jak praca była rodzina¹³. Rodzina XIX-wieczna stanowiła głównie nuklearną grupę społeczną, dążącą do wspólnego osiągnięcia celów gospodarczych, z silną pozycją ojca – głowy rodziny i jednocześnie kierownika jej działalności gospodarczej [Jakubiak, 2017, s. 27–28]. Rodzina w sensie biologicznym była przeważnie wielopokoleniowa [Jakubiak, 2012, s. 375], złożona z rodziców, dzieci, dziadków, a także starszych wiekowo krewnych. W antroponimach piotrkowskich utrwalone zostały następujące określenia członków rodziny: *nieć* ‘bratanek, siostrzeniec’ [SW] > *Nieciński* [KM II]; *starek* ‘ojciec któregoś z rodziców’ [SW] > *Starek* [1814, AU]; *stark* [DejSI] > *Stark* [1855, KCH]; *stryk* ‘stryj’ [SW] > *Strykowski* [KM I], *Strycki* [1859, KCH]; *stryj* ‘brat ojca’ [SW] > *Stryjewska* [1859, KCH], *Stryjowska* [KM I]; *stryjek* > *Strykowski* [KM II]; *swach* ‘mąż siostry’ [DejSI] > *Swach* [1814, AZ]; *szurza* ‘szwagier’ [SW] > *Surzanka* [KM I]; *wnuk* [DejSI] > *Wnuk* [1808, AU]; *wujek* ‘dem. od wuj – brat matki’ [DejSI] > *Wujek* [KM II], w tym dzieci: *jedynak* ‘jedyne dziecko’ [DejSI] > *Jedynak* [1809, AU] i *trzeciak* ‘trzeci w kolejności narodzony syn’ [SW] > *Trzeciak* [1848, KCH].

Praca i rodzina to wartości, które są ze sobą ściśle związane. Praca miała wymiar egzystencjalny. Przez nią zdobywało się środki do życia dla siebie i swojej rodziny [zob. Swadźba, 2012, s. 52].

3.5. Wartości witalne

Sposoby wyrażania wartościowania pod względem witalności są różnie rozumiane w literaturze przedmiotu [zob. Laskowska, 1992, s. 14–19; Puzynina, 1992; Matusiak-Kempa, 2020a, s. 133–193]. Według Maxa Schelera wartości witalne (życiowe) są samodzielnym rodzajem wartości:

13 Zob. A. Klimas, *Rodzina w historycznej antroponomii ziemi piotrkowskiej z perspektywy badań socjologicznych* (tekst złożony do wydawnictwa).

Nieuznawanie wartości witalnych, zdaniem Schelera, oznacza podważanie autentyczności życia. Podobnie jak wartości hedonistyczne, wartości witalne są dane w intencjonalnym odczuciu, które dokonuje się za pomocą witalnej strony osoby poznającej daną wartość. Nosicielami tych wartości mogą być rzeczy (ciało jako całość), witalny stan uczuciowy (poczucie zdrowia, choroby, poczucie mocy lub słabości) [Wędzińska, 2013, s. 39].

W antroponimach piotrkowskich witalność przejawia się jako wyraz:

- 1) energiczności, zwinności, żwawości, łatwości poruszania się: *Chutkiewicz* [KM II] < gw. *chutki* ‘prędkie, żwawe, bystry, ruchliwy’ [SGP]; *Chyż* [1863, KCH] < ap. *chyży* ‘szybki’ [SXVI]; *Frygulski* [1814, AU] < ap. *fryga*: ‘przen. człowiek zwinny, prędkie, żywy jak iskra’ [SW]; *Karski* [KM II] < gw. *karsz* ‘dziarski, dzielny, butny’ [SW; SGPK]; *Leczyński* [1860, KCH] < ap. *leki*: ‘mało ważący, nieciężki’, ‘zwinny, ruchliwy’ [Sstp]; *Żywak* [1840, KCH] < przym. *żywy* ‘żyjący, nie martwy, pełny życia, ognia, ożywiony, krewki’ [SW]; *Żywicki* [KM II] < ap. *żywiec* ‘człowiek żwawy’ [SW];
- 2) siły fizycznej: *Barski* [1820, AM] < gw. *barski* ‘dorosły, wielki, silny, mocny’ [SGP]; *Burnowski* [1860, KCH] < ap. *burny* ‘silny, gwałtowny’ [SGPK]; *Frysz* [KM I] < gw. *frysz* ‘dobrze zbudowany’, ‘żywy, wesoły’ [SGP]; *Silny* [KM II] < ap. *silny* [SW]; *Tarańczak* [1830, AZ]; *Tarański* [1841, KCH] < ap. *taran*: m.in. ‘człowiek silny’ [SW].

Negatywnie nacechowane antroponimy łączy element znaczeniowy wskazujący na:

- 1) ociężałość, ospałość, powolność: *Ciemiński* [1833, AM] < gw. *ciępa* ‘człowiek ociężały, nieruchawy’ [SGPK]; *Człapski* [KM II] < gw. *człapa* ‘o człowieku ciężko stąpającym, mającym powłóczysty chód’, ‘niezaradny, fujara’ [SGPK]; *Debierski* [1811, AM] < gw. *debera* ‘człowiek mało energiczny, niedołęga, flegmatyk’ [SGPK]; *Depta* [KM II] < gw. *depta* ‘guzdrała’ [SGPK], ‘ktoś nierozgarnięty, niedorajda, głupiec’ [SGP]; *Duszyński* [1819, AZ] < gw. *dusza* ‘przew. o człowieku niezręcznym, powolnym’ [SGP]; *Dziubciński* [1846, KCH] < ap. *dziubdziać*, *dzióbdziać* ‘robić coś bardzo powoli’ [SW]; *Fulek* [KM II] < gw. *fuła* ‘człowiek: powolny, nierozgarnięty, mrukliwy, nietowarzyski, nieuczynny, niedołęga, safandula’ [SGP]; *Gacak* [1826, AU] < gw. *gacać się* ‘iść powoli, niepewnie, ciężko, niezgrabnie’, ‘robić coś powoli, guzdrać się’ [SGP]; *Gajda* [1830, AZ] < ap. *gajda* ‘człowiek ociężały, niezgrabiasz’ [SW]; *Grajdek* [KM II] < gw. *grajdać się* ‘iść powoli, niezgrabnie’ [SGPK]; *Leśniak* [KM II] < ap. *leśniak* ‘przezwisko niedołęgów’ [SW]; *Łabudziński* [KM II] < ap. *łabuda* ‘człowiek ociężały’ [SW]; *Łaziński* [1826, AU] < ap. *łazić* ‘poruszać się wolno, ciężko’ [SW];
- 2) słabość fizyczną: *Chrobot* [KM II] < gw. *chrobot* ‘o człowieku chudym, chorowitym, słabym’ [SGPK; GSNP]; *Łoboda* [1810, AZ] < ap. *łoboda* ‘wąty człowiek’ [SW].

Sposoby konceptualizacji cech wyrażających witalność lub jej brak związane są z tempem i jakością poruszania się i wykonywania czynności oraz z siłą lub słabością fizyczną (*witalny* ‘pełen sił życiowych’ [SJP]).

3.6. Wartości utylitarne

Wartości utylitarne¹⁴ rozumiane będą jako te, które służą osiągnięciu przez człowieka korzyści praktycznych. Do nazw przywołujących pozytywne asocjacje ze względów utylitarnych¹⁵ należą antroponimy o podstawach apelatywnych wyrażających zaradność, zapobiegliwość: *Fagielski* [1814, AM] < gw. *fagolas* ‘człowiek zaradny, przebiegły, chytry’ [SGP]; *Piecewicz* [KM II] < ap. *piecza* ‘troska, opieka, baczność’, ‘wzgląd, uwaga’, ‘troska’, ‘pieczołowitość, zabiegłość, staranność’ [SW]; *Snażyk* [KM II] < ap. *snażyć się* ‘starać się, usiłować’ [SW]; *Zabiegliński* [KM II] < ap. *zabiegły* ‘zapobiegliwy’ [SW].

Przywołane antroponimy wskazują na wartości pragmatyczne, które pozwalają na radzenie sobie z kłopotami dnia codziennego. Są to działania, które powinny służyć własnemu dobrostanowi, ale także wyrażające się w trosce i opiece nad innymi.

W opozycji do nich znajdują się nazwy osobowe konotujące:

- 1) nieporadność życiową: *Burski* [KM II] < gw. *burski*: ‘nieobyty, nieokrzesany’ [SGP]; *Dajek* [KM II] < gw. *dajać się*: ‘poddawać się, rezygnować’, ‘pozwalać się krzywdzić lub pokonywać’ [SGPK]; *Mantyka* [1833, AM] < ap. *mantyk*, *mantyka* ‘zrzęda, nudziarz, tetryk, dziwak, ciemięga, który sam nie wie, co mu brak i drugich kłopotczy’ [SW], ‘człowiek powolny, nudziarz’ [SGPK]; *Wajfus* [KM II] < ap. *fajfus* pot. ‘oferma, człowiek niezdarny’ [SJP];
- 2) rozrzutność: *Turmańczak* [1835, AM] < ap. *turman* ‘marnotrawca, utracjusz, ladaco’ [SGPK]; *Prut* [KM II] < gw. *prut*, *pruty*, *prutać* ‘trwonić’ [SW].

3.7. Wartości prestiżowe

Najważniejszymi wartościami prestiżowymi okazały się majątek i pieniądze: *Bogacz* [KM II] < ap. *bogacz* ‘człowiek bogaty, zamożny, majątny, pan’ [SXVI]; *Bogatko* [1847, KCH] < ap. *bogaty* [SW]; *Masznowski* [KM I] < stp. *masny*, *masny*: ‘drogi, drogo swe towary sprzedający, bogaty’ [Sstp]; *Sutowicz* [1836, AM] < ap. *suty* ‘obfity’ [SW].

Za wartości negatywne, wynikające poniekąd z braku wyżej wskazanych wartości pozytywnych, uznawano biedę i niedostatek: *Budziarczyk* [1832, AM] < gw. *budziarz* ‘biedny gospodarz’, ‘chłop bezrolny’, ‘wędrowny sprzedawca straganowy’ [SGP]; *Budziński* [1810, KCH] < gw. *budzina* ‘liczy, stary dom’ [SGP]; *Budziński*

14 Wartości utylitarne zostały wyodrębnione w typologii aksjologicznej Maxa Schelera.

15 Ryszard Jedliński [2000, s. 25] wśród wartości utylitarnych wymienia spryt, talent i zaradność.

[1815, AU] < gw. *budzyń* ‘licha część wsi, gorzej zabudowana’ [SGP]; *Chrupczak* [1859, KCH] < gw. *chrup* ‘stary but’ [DejSI]; *Chodakowski* [1819, AU] < ap. *chodak* ‘lichy trzewik z drzewa, łyka, skóry; łapeć, kapeć, trep’ [SW]; *Choder* [1815, AU] < gw. *choder* ‘stary zniszczony but’ [SGPK]; *Orski* [KM II] < ap. *ora* ‘bieda, niedostatek’ [DejSI].

W analizowanym zbiorze antroponimów nie zostały poświadczone takie wartości prestiżowe, jak kariera, sława czy władza [zob. Jedliński, 2000, s. 25], co jest ważną wskazówką charakteryzującą piotrkowskie XIX-wieczne społeczeństwo, niejednokrotnie borykające się z trudną sytuacją materialną. Jak wskazują nazwy własne, to pieniądze i majątek były wartościami pożądanymi. W rodzinach chłopskich majątek stanowił ponadto bardzo ważny czynnik decydujący o przekazywaniu nazwiska – identyfikatora rodziny [Górny, 1993, s. 38–39]. Nazwisko było zazwyczaj przekazywane następnym pokoleniom wraz z dziedziczonym majątkiem.

3.8. Wartości hedonistyczne

Ważne miejsce w aksjologicznej teorii wartości zajmują wartości hedonistyczne¹⁶. Pozytywną wartością hedonistyczną jest przyjemność, natomiast negatywną nieprzyjemność. Antroponimy piotrkowskie o motywacji wpisującej się w tę grupę nazw utworzone zostały od apelatywów wskazujących na odczuwanie takich wartości, jak radość, zadowolenie, przyjemność: *Garus* [1815, AZ] < gw. przen. *garus* ‘człowiek lubiący wygrzewać się pod piecem; piecuch’ [SGP]; *Laboński* [1828, AM] < ap. *labać, labować* ‘cieszyć się, znajdować w czymś przyjemność’ [SXVI], ‘odpoczywać’ [DejSI]; *Szczęsny* [1845, KCH] < ap. *szczęśny* ‘szczęśliwy’ [SDor]; *Weseliński* [KM II], *Wesołowski* [1810, AU] < ap. *wesoły, czas. weselić (się)* [SW].

Pozytywnie wartościujące antroponimy, które wyjątkowo przeważają w tej grupie, wskazują na dobrostan człowieka lub na te sfery życia, które go warunkują albo są jego przejawem. Tylko jedna nazwa zawiera negatywne konotacje. Jest nią: *Kwaśniewski* [1811, AZ] < ap. *kwaśny* – o człowieku: ‘niezadowolony, skrzywiony, posępny’ [SW].

Przyjemność i nieprzyjemność są wartościami podstawowymi. Wszystko to, co służy uzyskaniu tych wartości, stanowiąc będzie wartości pochodne. Mogą to być wartości cywilizacyjne i wartości luksusu [zob. Wędzińska, 2013, s. 39]. W niniejszej pracy zostały one wyodrębnione jako wartości prestiżowe.

16 Wartości hedonistyczne zostały wyodrębnione w typologii aksjologicznej Maxa Schelera. Według niego „[p]rzyjemność może występować jedynie w sferze zmysłów. Nosicielami tych wartości mogą być rzeczy (np. ciastko), funkcje (np. intencjonalne odczuwanie bólu głowy) lub stany zmysłowe (np. czucie przyjemnego zapachu)” [Wędzińska, 2013, s. 39].

4. WNIOSKI

Wartości aksjologiczne reprezentują najczęściej te nazwiska, które indywidualizowały człowieka bezpośrednio za pomocą znaczenia leksykalnego wyrazu pospolitego, przywołującego określony sposób wartościowania (zwłaszcza o nacechowaniu pejoratywnym). Apelatywne podstawy derywacyjne pochodziły zazwyczaj ze słownictwa ludowego i gwarowego notowanego na ziemi piotrkowskiej, wskazując na sposób postrzegania rzeczywistości i wartościowania właściwy dla omawianej społeczności lokalnej. Jest to także wyraz jej regionalnej tożsamości, co jest spójne z badaniami innego XIX-wiecznego nazewnictwa regionalnego [zob. np. Lech, 2003; Magda-Czekaj, 2003; Łuc, 2016 i wiele innych].

Pola pojęciowe wartości przejawiają się w różnorodności następujących kategorii semantycznych:

- 1) wartości transcendentne (Bóg, wiara, świętość – 26 antroponimów);
- 2) wartości nietranscendentne:
 - a) wartości poznawcze (prawda, mądrość – 27 antroponimów);
 - b) wartości estetyczne (piękno – 10 antroponimów);
 - c) wartości moralne (dobro drugiego człowieka, sprawiedliwość, szczerłość, szlachetność, uczciwość, wierność, honor, przyjaźń – 103 antroponimy);
 - d) wartości społeczne (praca, rodzina – 80 antroponimów);
 - e) wartości witalne (siła, energiczność – 28 antroponimów);
 - f) wartości utylitarne (zaradność, zapobiegliwość – 10 antroponimów);
 - g) wartości prestiżowe (majątek, pieniądze – 11 antroponimów);
 - h) wartości hedonistyczne (radość, zadowolenie – 6 antroponimów).

Przedstawiony w artykule ład aksjologiczny będący wyrazem wartości moralnych opisywanego środowiska stanowi o jego etosie:

Chodzi tutaj nie tylko o przeżycie pojedynczych podmiotów osobowych, chodzi również o pewne zespoły takich podmiotów, o pewne środowiska oraz społeczności historyczne. W odniesieniu do każdego z nich można, opierając się na założeniach Schelera, mówić o pewnym etosie [Perz, 2020, s. 85].

Liczebność onimów reprezentujących poszczególne kategorie semantyczne sugeruje, że społeczność piotrkowska najbardziej ceniła wartości moralne, społeczne i transcendentne (religijne), co jest w zgodzie z XIX-wiecznym chłopskim etosem. Rodzina, praca, religia oraz umiejętność życia w grupie społecznej były w nim wartościami nadrzędnymi. Ten etos sankcjonował przede wszystkim pracę na swoim, dlatego tak ważny był majątek. Praca wymagała sił witalnych, należał się jej szacunek. Decydowała ona bowiem o przetrwaniu rodzin i społeczności lokalnych [zob. Górny, 1993; Styk, 1988; 1999].

Widoczna jest także degradacja wartości wyższych (tj. religijnych – w klasyfikacji Maxa Schelera zajmowały one pierwsze miejsce) na rzecz wartości niższych (społecznych, prestiżowych czy hedonistycznych). Według Schelera objawiała się ona w moralności mieszczańskiej, której powstanie badacz łączył z kapitalizmem. Był on według niego nie tylko systemem ekonomicznym, ale i specyficznym typem kultury oraz modelem życia [Wędzińska, 2013, s. 34].

Analiza aksjologiczna apelatywów motywujących XIX-wieczne piotrkowskie nazwy osobowe wskazuje, że nie wszystkie uniwersalne potrzeby ludzkie mentalne i cielesne, omówione obszernie w pracy Izy Matusiak-Kempy [2020a], mają swoje odzwierciedlenie w nazewnictwie lokalnym. Brak jest na przykład w nazwiskach piotrkowskich apelatywnych podstaw antroponimicznych wchodzących w opozycje semantyczne, takie jak życie – śmierć, troska – krzywda, zgoda – niezgoda, pomagać – szkodzić, pokora – pycha. Wynika z tego potrzeba badań lokalnego nazewnictwa z perspektywy aksjologicznej, dająca antroponimiczną charakterystykę ludności na obszarach ograniczonych terytorialnie lub historycznie.

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

Skróty konwencjonalne

- ap. – *appellativum*
- augm. – *augmentativum*
- comp. – *compositum*
- dawn. – dawniejszy
- dem. – *deminutivum*
- gw. – gwarowy
- łac. – łaciński
- pej. – pejoratywny
- pieszcz. – pieszczotliwy
- por. – porównaj
- pot. – potoczny
- przen. – przenośny
- przew. – przezwiskowy
- stp. – staropolski
- ukr. – ukraiński

Źródła

AM – akta małżeństw z lat 1808–1842 z parafii św. Jakuba w Piotrkowie.

- AU – akta urodzeń z lat 1808–1826 z parafii św. Jakuba w Piotrkowie.
AZ – akta zgonów z lat 1808–1832 z parafii św. Jakuba w Piotrkowie.
KCH – księga chrztów z lat 1840–1863 z parafii św. Jakuba w Piotrkowie.
KM I – księgi meldunkowe z Piotrkowa z lat 1864–1880.
KM II – księgi meldunkowe z Piotrkowa z lat 1881–1930.

Słowniki

- DejSl – DEJNA Karol, 1974–1986, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 20–31.
- GSNP – GALA Sławomir, 1997, *Słownik nazwisk i przezwisk ludności ziemi piotrkowskiej*, Wydawnictwo Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Piotrkowie Trybunalskim, Piotrków Trybunalski–Łódź.
- NAP – CIEŚLIKOWA Aleksandra, SZYMOWA Janina, RYMUT Kazimierz, opr., 2000, *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. 1: *Oda-pelatywne nazwy osobowe*, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
- NG – KLIMEK Zygmunt, opr., 1997, *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. 5: *Nazwy osobowe pochodzenia niemieckiego*, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
- RymNP – RYMUT Kazimierz, 1999–2001, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1–2, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków.
- SDor – DOROSZEWSKI Witold, red., 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, 1977–2021, t. 1, Mieczysław Karaś, red., t. 2–5, Jerzy Reichan, red., t. 6–8, Jadwiga Okoniowa, red., t. 9–10, Renata Kucharczyk, red., Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Kraków.
- SGPK – KARŁOWICZ Jan, 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Drukarnia C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- SJP – DRABIK Lidia, SOBOL Elżbieta, 2007, *Słownik języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Sstp – URBAŃCZYK Stanisław, red., 1953–2002, *Słownik staropolski*, t. 1–11, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.
- SW – KARŁOWICZ Jan, KRYŃSKI Adam, NIEDŹWIEDZKI Władysław, red., 1900–1927, *Słownik języka polskiego (tzw. warszawski)*, t. 1–8, Drukarnia E. Lubowskiego i S-ki, Warszawa.
- SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1966–2010, t. 1–4, Stanisław Bąk, red., t. 5–34, Maria Renata Mayenowa, Franciszek Peplowski, red., t. 35 i nast., Krzysztof Mrowcewicz, Patrycja Potoniec, red., Zakład Narodowy im. Ossolińskich,

1966–1994, Wrocław, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 1995–2010, Warszawa.

BIBLIOGRAFIA

- ABRAMOWICZ Zofia, 2006, *Kulturowy aspekt onimizacji*, w: Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz, red., *Onimizacja i apelatywizacja*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 23–30.
- BOGDANOWICZ Elżbieta, 2017, *Konotacje nazw własnych (na materiale publicystyki prasowej)*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- BOROWIECKA Ewa, 1993, *MĄDROŚĆ*, w: J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, red., *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 95–116.
- BRZozowski Piotr, 2005, *Uniwersalna hierarchia wartości – fakt czy fikcja*, „Przeгляд Psychologiczny”, nr 3, s. 261–276.
- GAJDA Janusz, 1997, *Wartości w życiu człowieka. Prawda – miłość – samotność*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- GÓRNY Halszka, 2016, *Ludowy obraz egzystencji człowieka utrwalony w nazwiskach*, „Onomastica”, R. LX, s. 137–150.
- GÓRNY Marek, 1993, *Rodzina chłopska w świetle swoich antroponimów: studia nad kulturą nazewniczą wsi pałuckiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- JAKUBIAK Krzysztof, 2012, *Świat postulowanych wartości życia i wychowania w rodzinach polskich na przełomie XIX i XX wieku*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, t. 21, s. 375–383.
- JAKUBIAK Krzysztof, 2017, *Życie i wychowanie w rodzinach polskich w XIX i na początku XX wieku*, „Kultura – Przemiany – Edukacja”, t. 5, s. 77–92.
- JAKUBIAK Krzysztof, NAWROT-BOROWSKA Monika, 2016, *Rodzina polska w XIX wieku jako środowiska wychowawcze i jej funkcja edukacyjna*, „Artykuły i Rozprawy”, t. 2, s. 15–46.
- JEDLIŃSKI Ryszard, 2000, *Językowy obraz świata wartości w wypowiedziach uczniów kończących szkołę podstawową*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- KALETA Zofia, 2003, *Wartości i antywartości w staropolskich odapelatywnych nazwach osób*, w: Z. Kaleta, red., *Nazwy własne a kultura*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 21–48.
- KAMIŃSKI Stanisław, 1986, *Jak uporządkować rozmaite koncepcje wartości?*, w: S. Sawicki, W. Panas, red., *O wartościowaniu w badaniach literackich*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 14–21.

- KORŻYK Krzysztof, 1993, *PRAWDA w konwencjonalnych metaforach języka polskiego. Preliminaria*, w: J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, red., *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 41–64.
- KRZESZOWSKI Tomasz, 1999, *Aksjologiczne aspekty semantyki językowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- LASKOWSKA Elżbieta, 1992, *Wartościowanie w języku potocznym*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Bydgoszcz.
- LECH Danuta, 2003, *Nazwiska apelatywne a kultura regionu (na przykładzie Śląska Opolskiego)*, w: M. Biolik, red., *Metodologia badań onomastycznych*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Olsztyn, s. 217–230.
- ŁUC Izabela, 2016, *Konotacje wartościujące w odapelatywnych nazwiskach mieszkańców Śląska Cieszyńskiego (XIX wiek)*, „Białostockie Archiwum Językowe”, t. 16, s. 191–211.
- MAGDA-CZEKAJ Małgorzata, 2003, *Historyczne nazwiska ludności Olesna na Śląsku Opolskim*, Wydawnictwo Lexis, Kraków.
- MATUSIAK-KEMPA Iza, 2016, *Aksjologiczne nacechowanie leksyki motywującej odapelatywne nazwiska Polaków „Acta Onomastica”*, t. 56, s. 147–154.
- MATUSIAK-KEMPA Iza, 2020a, *Nomen omen. Studium antropologiczno-aksjologiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2020.
- MATUSIAK-KEMPA Iza, 2020b, *Społeczny wymiar osobowej nazwy własnej – zarys problematyki*, „Prace Językoznawcze”, t. 22(3), s. 165–179.
- MATUSIAK-KEMPA Iza, 2022, *Nazwiska Polaków jako tekst kultury i źródło badań nad wspólnotową autonarracją*, „Onomastica”, R. LXVI, s. 51–64.
- PERZ Tomasz, 2020, *Świat wartości w ujęciu Maxa Schelera – konsekwencje pedagogiczne*, „Edukacja Humanistyczna”, t. 1(42), s. 77–88.
- PUZYNINA Jadwiga, 1992, *Język wartości*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- PUZYNINA Jadwiga, 1993, *O znaczeniu wartości*, w: J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, red., *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 9–22.
- PUZYNINA Jadwiga, 2004, *Problemy wartościowania w języku i w tekście*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury”, t. 16, s. 179–190.
- RASZEWSKA-KLIMAS Agnieszka, 2018, *Wieloznaczność nazwisk Polaków*, Wydawnictwo Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, Łódź.
- SCHELER Max, 1987, *Pisma z antropologii filozoficznej i teorii wiedzy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- SCHELER Max, 1989, *Dobra a wartości*, w: R. Ingarden, *Wykłady z etyki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 171–195.

- SCHELER Max, 2008, *Resentyment a moralności*, Fundacja Aletheia, Warszawa.
- STRÓŻEWSKI Władysław, 1992, *W kręgu wartości*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- STYK Józef, 1988, *Ewolucja chłopskiego systemu wartości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- STYK Józef, 1999, *Chłopi i wieś polska w perspektywie socjologicznej i historycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- SWADZBA Urszula, 2012, *Wartości – pracy, rodziny i religii – ciągłość i zmiana. Socjologiczne studium społeczności śląskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- TOKARSKI Ryszard, 2013, *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- WĘDZIŃSKA Magdalena, 2013, *Człowiek na drodze do wartości. Myśl etyczna Maxa Schelera – implikacje pedagogiczne*, „Przegląd Pedagogiczny”, t. 1, s. 31–43.

